

Z dziejów parafii unickiej pw. św. Michała Archanioła w Perespie w XVIII wieku

Słowa kluczowe: Perespa, parafia, cerkiew, duchowieństwo, unicy, uposażenie, utensylia

Keywords: Perespa, Uniate parish, Orthodox church, clergy, Uniates, church's endowment, utensils

Streszczenie

Dzisiejsza Perespa, to wieś położona w gminie Tyszowce, powiecie tomaszowskim, w województwie lubelskim. Swoimi korzeniami sięga co najmniej początków XVI wieku. Pierwsza informacja o tej wsi, mówiąca że była opuszczoną pochodzi z 1531 roku. Wiadomo, że funkcjonowała tam cerkiew prawosławna, która po raz pierwszy została odnotowana w 1570 roku. Działalność parafii prawosławnej potwierdzona jest przez dalszą część XVI wieku. Parafia unicka pw. św. Michała Archanioła była kontynuatorką parafii prawosławnej. Początkowo organizacyjnie przynależna była do dekanatu tyszowieckiego, zaś pod koniec XVIII wieku została włączona do protopopii z siedzibą w Grabowcu.

Z analizy protokołów powizytacyjnych wynika, że świątynia w tej wsi była budowlą drewnianą, nie najgorzej zaopatrzoną w utensylia. Przy cerkwi była usytuowana dzwonnica i cmentarz. Parochowi do utrzymania służyły grunty orne i łąki, dzięki którym prowadził gospodarstwo, oraz różnorodne opłaty od wiernych. Duchowny miał do swojej dyspozycji plebańię wraz z zabudowaniami gospodarczymi. Dla badanego okresu ustalono personalia siedmiu proboszczów i określono, że szacunkowa liczba parafian wahała się pomiędzy 300 a 375 duszami.

* Dr Janusz Adam Frykowski, członek Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego im. dra Janusza Petera i dyrektor Zespołu Szkół nr 1 im. Bartosza Głowackiego w Tomaszowie Lubelskim, zginął tragicznie w listopadzie 2015 roku.

Abstract

Perespa is a tiny village located in Tyszowce gmina (country commune) that lies within the administration of Tomaszów powiat (county) in Lubelskie Voivodship (District). Its roots date back to at least the beginning of 16th century. The first written record about this village claiming it to be abandoned dates back to 1531. However, it is recorded that the Orthodox church functioned there according to the note from 1570. The operation of the Orthodox parish throughout the remaining years of 16th century was also later confirmed. The Uniate parish of Saint Michael the Archangel was the successor of the Orthodox parish. In the beginning, in terms of jurisdiction it belonged to the protopope in Grabowiec.

In accordance with the post-visitation protocols the Orthodox church appears to have been wooden and quite well equipped with ecclesiastical utensils. Also, there was a wooden bell tower and a cemetery by the church. Not only did a paroch (parish priest) have some arable land and grassland at his disposal to cultivate and support himself but also he collected various fees from the parishioners. Furthermore, he also was in possession of a parsonage and ancillary buildings. The personal details of past seven parochs presiding at this church in the period this research focuses on has been established whereas the average number of parishioners for the same period that fluctuated with the time is estimated at between 300 and 375.

Wprowadzenie

Perespa leży w gminie gminy Tyszowce, w południowo-wschodniej części powiatu tomaszowskiego, w województwie lubelskim. W okresie staropolskim wieś ta znajdowała się w województwie bełskim, które do 1462 roku tworzyło oddzielne księstwo, podległe książętom mazowieckim. Po śmierci ostatniego księcia z linii Piastów mazowieckich, Władysława II, ziemia bełska, jako odrębne województwo weszła w skład Korony. Pierwotnie województwo to dzieliło się na 5 powiatów: bełski, buski, grabowiecki, horodelski i lubaczowski, przy czym powiaty bełski i lubaczowski w 1531 roku zostały połączone w jeden – bełski (Gloger 1903, 226; Jabłonowski 1902, 20). Z tego też roku pochodzi pierwsza odnaleziona wzmianka o Perespie, wsi wówczas opuszczonej (Janeček 1993, 189). Dokładna data lokacji tej miejscowości nie jest znana.

Po włączeniu księstwa bełskiego do Korony Perespa weszła w skład dóbr królewskich. Wieś ta, razem z Mikulinem, Kłatwami i Przewalem, wchodziła w skład niegrodowego starostwa, którego siedzibą były Tyszowce. W granicach tej królewszczyzny przetrwała do 1768 roku, kiedy to ostatni starosta tyszowiecki, Jan Mier, na mocy przywileju królewskiego otrzymał starostwo tyszowieckie w zamian za Hermanówkę, dotychczasowe dobra dziedziczne znajdujące się w województwie kijowskim¹.

W rezultacie I rozbioru Polski Perespa dostała się pod panowanie Austrii i taki stan utrzymał się do 1809 roku. Wówczas to, w wyniku powiększenia Księstwa Warszawskiego, wieś znalazła się w jego granicach. Kolejna zmiana przynależności Perespy miała miejsce w 1815 roku, kiedy to na kongresie wiedeńskim z ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, zależne od Cesarstwa Rosyjskiego². W granicach Królestwa Perespa pozostała do wybuchu I wojny światowej.

Ze względu na to, że Perespa położona była w województwie i w powiecie bełskim, jej ludność poddana była oddziaływaniu dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: prawosławnej eparchii chełmskiej (po 1596 roku unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały, więc zamieszkiwała je zapewne ludność obydwu wyznań, a po 1596 roku – zarówno dwóch wyznań, jak i dwóch obrządków (Gil 1999, 167; Mironowicz 1993, 48-58; Bienkowski 1988, 132).

Prawosławna diecezja chełmska funkcjonowała do 8 października 1596 roku, kiedy to w Brześciu nad Bugiem metropolita Michał Roha za wraz z częścią hierarchów, w tym władką chełmskim, Dionizym Zbirujskim, ogłosił przyjęcie unii. Ks. D. Zbirujski został pierwszym unickim biskupem chełmskim³. Chełmska diecezja unicka pierwotnie

¹ Szerzej na temat starostwa tyszowieckiego zob.: Frykowski 2009.

² Więcej na temat historii tej wsi zob.: Frykowski, Niedźwiedź, Niedźwiedź 2008, 55-58.

³ Szerzej o unii brzeskiej zob. np. Likowski 1907; Łużny, Ziejka, Kępiński 1994; Dylągowa 1996; Soszyński 1996; Woźniak 1996; Alexandrowicz, Kempa 1998; Hejda

obejmowała obszar ziemi chełmskiej, województwa bełskiego (bez okolic Lubaczowa), a także licznych enklaw-parafii (Bieńkowski 1970, 863). Organizacyjnie dzieliła się na 2 oficjalaty – chełmski i bełski, te z kolei na dekanaty (od 13 do 22). W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna, np. w 1772 roku było ich 542 (Kołbuk 1992b, 117-125; 1998, 45). Po pierwszym rozbiórce południowe tereny diecezji, stanowiące około 2/3 jej dotychczasowej powierzchni, zostały zajęte przez Austrię. W ramach dostosowywania organizacji kościelnej do nowego podziału administracyjnego monarchii habsburskiej w 1784 roku tereny te włączono do eparchii lwowskiej i przemyskiej. Dalsze zmiany granic unickiej diecezji chełmskiej nastąpiły na skutek trzeciego rozbioru, w którego wyniku eparchia utraciła tereny położone na prawym brzegu Bugu. Kolejne zmiany granic diecezji nastąpiły podczas wojen napoleońskich, a ostatecznie ukształtowały się po kongresie wiedeńskim. Podlegały jej wówczas wszystkie parafie unickie w Królestwie Polskim oraz parafia w Wolnym Mieście Krakowie (Dylągowa 1996, 94).

Po zawarciu unii brzeskiej Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Prawa Cerkwi prawosławnej zostały ponownie uznane dopiero przez sejmy w latach 1607 i 1609. Stosunki między obydwoma Kościołami nie układały się najlepiej, zaś apogeum wrogości miało miejsce w 1623 roku, kiedy to został zamordowany Józef Kuncewicz, unicki arcybiskup połocki, późniejszy święty i patron unii (Dydycz 2004, 159-176). Sytuacja nie uległa zmianie nawet po śmierci Zygmunta III, głównego rzecznika polityki popierania unii i ograniczania praw prawosławia. Dopiero wybór na króla Władysława IV w 1632 roku doprowadził do uspokojenia stosunków pomiędzy prawosławnymi a unitami. Nowy król w *pactach conventach* zobowiązał się zezwolić na działalność metropolii kijowskiej, zgodził się też na wybór metropolity według dawnych praw i na wyświęcenia biskupów przez

patriarchę konstantynopolitańskiego na mocy przywileju królewskiego. Postanowienia te zostały zatwierdzone przez sejm w 1635 roku. W tym samym roku także unicy wystarali się o przywilej, który zagwarantował im dotychczasowy stan posiadania. Z tego też powodu nastąpił podział cerkwi i monasterów znajdujących się w królewstwach pomiędzy unitów i prawosławnych, i tym samym dokonano się utrwalenia formalny podział Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej. Względny spokój między obydwoma wyznaniem zakończył się w 1648 roku wraz z wybuchem wojny z Kozakami i w jej następstwie – w 1654 z Rosją. Klęski poniesione przez wojska polskie doprowadziły do wzrostu znaczenia prawosławia i widma całkowitej likwidacji unii. Kościół unicki, choć osłabiony, przetrwał ten burzliwy okres. Kończący wojny rozejm w Andruszowie w 1667 roku pozbawił unitów diecezji smoleńskiej, ale umożliwił im powrót do połockiej. Natomiast utrata na rzecz Rosji lewobrzeżnej Ukrainy wraz z Kijowem osłabiła prawosławie w Rzeczypospolitej. Nie bez znaczenia dla dalszego funkcjonowania unii była przychylna dla niej polityka szlachty, a także osłabienie kozactwa, które dotychczas dawało silne oparcie polityczne i militarne Kościołowi prawosławnemu (Bieńkowski 1970, 852-853). Niestety, w wyniku zawartego w 1686 roku pokoju wieczystego między Polską a Rosją metropolie kijowskiemu zostało przyznane zwierzchnictwo nad Kościołem prawosławnym w Polsce, a ludność prawosławna otrzymała wolność wyznania i prawo swobodnego kontaktowania się z metropolią w sprawach cerkiewnych. Konsekwencją tych postanowień były częste interwencje rządu rosyjskiego w sprawach o naruszenie praw prawosławia.

W wyniku rozbiorów unicy znaleźli się w zaborze rosyjskim i austriackim. Pod rządami habsburskimi zwano ich grekokatolikami i traktowano na równi z rzymskimi katolikami. Oba obrządku zostały objęte systemem rządów józefińskich, polegających na bardzo silnym podporządkowaniu Kościoła państwu. Zdecydowanie gorzej przedstawiała się ich sytuacja w zaborze rosyjskim. Zaborca uważał, że unię zawarto nieprawnie i traktował unitów jako odłączonych przemocą od Kościoła

prawosławnego. Planowa akcja nawracania unitów zaczęła się już po II rozbiorze, zaś jej efektem było w 1839 roku przyłączenie Kościoła unickiego w granicach Cesarstwa Rosyjskiego do Cerkwi prawosławnej. Funkcjonowanie Kościoła unickiego w całym zaborze rosyjskim zostało ostatecznie przerwane w 1875 roku, kiedy to cesarz, Aleksander II, ogłosił jego włączenie do Kościoła prawosławnego.

Protopopia (protoprezbiteria) była jednostką terytorialną, odpowiednikiem dekanatu w Kościele łacińskim, na której czele stał protopop. Początkowo sprawował on także władzę sądowniczą, którą utracił w XVIII wieku. Dokładna data utworzenia unickiego dekanatu w Tyszowcach nie jest znana. Wiadomo tylko, że w 1573 roku funkcjonowała tam protopopia prawosławna (AGAD⁴, ASK sygn. 36, k. 307v), można więc sądzić, że zasięg terytorialny dekanatu tyszowieckiego po zawarciu unii nie uległ poważniejszym zmianom, podobnie jak i struktura terytorialna oraz organizacyjna Cerkwi prawosławnej⁵. Liczba parafii znajdujących się w protopopi tyszowieckiej w interesującym nas okresie była zmienna. Pierwszy wykaz pochodzi z lat 1619-1620 i według niego do protopopii tej należały 43 cerkwie (Gil 2005a, 152). W kolejnym, o ponad pół wieku późniejszym rejestrze cerkwi, z lat 1683-1685, do dekanatu tyszowieckiego zaliczono 42 cerkwie, a więc o jedną mniej w stosunku do spisu poprzedniego (Gil 2000, 43-44). W wykazie tym wymieniono dwie cerkwie w Tyszowcach, dwie w Łaszczówce, trzy w Tomaszowie i po jednej w Kłątwach, Mikulinie, Nabrożu, Starej Wsi, Dutrowie, Telatynie, Kmiczynie, Łaszczowie, Czartowcu, Siemicach, Werechaniach, Grodysławicach, Zimnie, Podhorcach, Typinie, Nedeżowie, Werszczyca, Przeorsku, Wieprzowym Jeziorze, Rogóźnie,

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych – dalej: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego – dalej: ASK.

⁵ Wprowadzenie unii nie odbyło się w Tyszowcach bez zamieszek na tle religijnym między jej zwolennikami i przeciwnikami. W latach 30. i 40. XVII wieku miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron. Zob. Gil 2005a, 73-74.

Szarowoli, Łosińcu, Ciotuszy, Krasnobrodzie, Krynicach, Tarnawatce, Dzierżni, Komarowie, Niewirkowie, Śniatyczach, Dubie, Zubowicach, Perespie, Honiatyczach i Wakijowie. Zastanawiające jest to, że w spisie tym wystąpiły tylko dwie cerkwie tyszowieckie, gdyż wiadomo, że w Tyszowcach, przynajmniej do końca XVIII wieku, były trzy parafie unickie (Frykowski 2012, 33-48). Być może przypadkowy pożar w latach osiemdziesiątych XVII stulecia zniszczył jedną z cerkwi, chociaż informacji takiej brakuje w zachowanych źródłach (Frykowski 2009, 312-314). Według kolejnego rejestru cerkwi diecezji chełmskiej, z 3 czerwca 1696 roku, protopopia tyszowiecka liczyła 34 parafie (Gil 2000, 50). Z pozostałych jednostek oderwanych od niej utworzono wówczas nowy dekanat w Tomaszowie. Kolejne dane dotyczące liczby parafii pochodzą ze spisu z ok. 1772 roku. Protoprezbiteria tyszowiecka liczyła wówczas 38 parafii, czyli w stosunku do poprzedniego spisu ich liczba zwiększyła się o cztery (Kołbuk 1998, 303-304). Pomiędzy 1696 a 1772 rokiem od protopopii odpadło pięć parafii, tj. w Podhorcach, Typinie, Nedeżowie, Werechaniach i jedna w Mirczu. Pierwsze cztery parafie zostały włączone do dekanatu tomaszowskiego; nie ustalono natomiast, co stało się z parafią w Mirczu. Nie jest też pewne, kiedy do dekanatu tyszowieckiego dołączono nowe jednostki, ale wiadomo, że były to parafie w Miętkiem, Nowosiólkach, Posadowie, Radostowie, Steniatynie, Turkowicach, Wasylowie, Wiszniowie i Żulicach. Należy zaznaczyć, że taka liczba cerkwi stawiała protopopię tyszowiecką w rzędzie największych w diecezji chełmskiej⁶. Ponieważ oficjalat bełski, za wyjątkiem czterech parafii, został w 1784 roku włączony w skład diecezji galicyjskiej, a w związku z tym i dekanat tyszowiecki, stanowiący część tego oficjalu, znalazł się w nowej diecezji, w której strukturach

⁶ W spisie z lat 1619-1620 większy był dekanat chełmski, liczący 68 cerkwi i protopopia buska z 53 cerkwiami (Gil 2005a, 152). Według spisu z 1696 roku większym dekanatem był ponownie chełmski, który liczył 68 cerkwi i bełski z 59 cerkwiami (Gil 2000, 42-60). Według wizytacji diecezji chełmskiej z lat 1759-1762 większym był tylko chełmski, liczący 54 cerkwie (Sygowski 2000, 233-285).

funkcjonował do 1810 roku, kiedy to powrócił do eparchii chełmskiej.

Szczegółowe dane o protoprezbiterii tyszowieckiej pochodzą dopiero z pierwszej połowy XVIII wieku i znajdują się w protokołach wizytacji biskupich i dziekańskich. Protokoły te stanowią nieraz jedyne źródło informacji o kondycji cerkwi dekanatu tyszowieckiego, o ich wyposażeniu i uposażeniu, a także o powinnościach wiernych. Duże zmiany w sieci parafialnej dekanatu tyszowieckiego miały miejsce w okresie józefińskim, gdyż znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim (Kołbuk 1992a, 15-17). Nastąpiła wtedy likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne⁷. Według przeprowadzonego spisu duchowieństwa na dzień 31 stycznia 1811 roku protopopia tyszowiecka liczyła 17 cerkwi parafialnych i 27 filialnych (APL, ChKKGK sygn. 146, s. 152-153)⁸. Dekanat tyszowiecki w granicach Cesarstwa Rosyjskiego funkcjonował do 1866 roku, do czasu, kiedy to władze carskie zredukowały liczbę dekanatów z 21 do 12, dostosowując ich granice do państwowego podziału administracyjnego.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej miał odbyty w 1720 roku synod w Zamościu, który wprowadził nowe i usankcjonował wprowadzone wcześniej zmiany, upodabniające obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas to ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, tzw. tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano drogę krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że cerkwie wznoszone w drugiej połowie XVIII wieku były najczęściej pozbawione ikonostasu.

⁷ Zwano je „skasowanymi” lub „przyłączonymi”. Zob.: Lewandowski 2007, 79.

⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie – dalej: APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki – dalej ChKKGK.

Kapłanom nakazano głosić kazania i wykładać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny, jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół. Wprowadzono wówczas także dalsze ograniczenia władzy dziekanów, która sprowadzała się odtąd jedynie do sprawowania przez nich funkcji administracyjno-kontrolnych (Likowski 1906, 38-59; Хрущевич 1880, 155-267; Gil, Skoczylas 2014, 325-342).

Przedstawiony artykuł oparty jest na bogatej bazie źródłowej znajdującej się w Archiwum Państwowym w Lublinie, a w szczególności w zespole Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego. Podstawowymi źródłami do przedmiotowej pracy są protokoły wizytacji parafii. Ich znaczenie wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, wielkość beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, stan cmentarza i budynków gospodarczych. Omówienie wizytacji, jako źródła historycznego, oraz literatury do tego zagadnienia można znaleźć w pracach Pawła Sygowskiego, Stanisława Litaka, Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego (Sygowski 2007, 199-232; Litak 1962, 43; Wyczawski 1956; Librowski 1964, 5-186).

Artykuł niniejszy przedstawia dzieje parafii unickiej pw. św. Michała Archanioła w Perespie w XVIII wieku. Dzieje tego probostwa w następnym stuleciu nie były analizowane, ponieważ pod koniec XVIII wieku zostało ono oderwane od dekanatu tyszowieckiego i przyłączone do hrubieszowskiego. Pewne jest, że wspólnota unicka w Perespie funkcjonowała już w XVII wieku. Niestety, szczupłość danych dla tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Braki źródeł wynikają z faktu, że w tym czasie rzadziej sporządzano protokoły wizytacji, albo też do naszych czasów takie się nie zachowały; mogły też być spowodowane stratami i zniszczeniami spowodowanymi działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi⁹. Nie bez znaczenia dla tego zjawiska był także

⁹ Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob.: Gil 2005b, 61-66.

brak skłonności księży Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności, gdyż dominowała wśród nich ustna kultura prawna.

Powstanie parafii

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła. Obejmuje obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan, wyposażony w specjalne uprawnienia, wypełnia posługi duszpasterskie (Nowodworski 1892, 200; Koziej, 2010, 1324-1326). Parafia jest podstawową jednostką w strukturze organizacyjnej Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Życie lokalnej społeczności było w całym omawianym okresie nierozdzielnie związane z parafią, która pełniła w tej społeczności o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok ściśle religijnych spełniała także zadania z dziedziny oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Kontakt wiernych z Kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrującym społeczność lokalną. Przymus parafialny, legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm, podkreślał i utrzymywał naturalne więzi tworzące się poprzez związek z Kościołem, pogłębiając tym samym procesy konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię (Wiśniowski 1965, 9; 1966, 237-238; 1969, 207).

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych etapów. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja, będąca prawno-kanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora (Wiśniowski 1965, 11.14).

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, dokument erekcyjny

zaś stan ten tworzył¹⁰. Wiadomo jest, że pierwotnie w Perespie funkcjonowała parafia prawosławna pw. św. Michała Archanioła. Niestety, nie znamy daty jej powołania, ponieważ nie zachował się żaden z wyżej wspomnianych dokumentów. Pierwsza wzmianka o tej parochii znajduje się w lustracji starostwa tyszowieckiego z 1570 roku. W źródle tym widnieje zapis, że „pop ruski daje z cerkwi jednego florena” (Грушевський 1900, 299). Potwierdzenie istnienia parafii dostarczają również rejestry poborowe województwa bełskiego z lat 1573, 1574, 1579, 1580 i 1585, w których widnieje zapis, że pop peresopski był obłożony podatkiem w wysokości 2 fl. Rocznie (AGAD, ASK, sygn. 36, k. 308, 464, 603v, 732; sygn. 37, k. 833).

Kolejne dane potwierdzające funkcjonowanie parafii pochodzą z początków XVII stulecia. Niestety, nie zachowały się informacje dotyczące wprowadzania unii w parafii w Perespie. Wiadomo natomiast, że w odległych o ok. cztery kilometry Tyszowcach pomiędzy jej zwolennikami i przeciwnikami doszło do zamieszek na tle religijnym. W latach 30. i 40. XVII wieku miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron (Gil 2005a, 73-74). Można przypuszczać, że, podobnie jak w siedzibie starostwa, tak i we wsi starościńskiej, Perespie, zajścia miały podobny przebieg. Co prawda nie ma pewności, jak przebiegała tu realizacja postanowień unii brzeskiej, wiadomo natomiast, że przez XVII-XVIII wiek parafia ta funkcjonowała i organizacyjnie była przynależna do dekanatu tyszowieckiego (Gil 2000, 43-44.51; 2005a, 306, 313; Kołbuk 1998, 304). W lustracji starostwa tyszowieckiego z 1616 roku widnieje zapis, że „pop Jaroszej wedle ordynacji Zygmunta Augusta z cerkwi i ról do niej należących [płacił] jednego florena” (AGAD, ASK, Dz. XVIII, sygn. 47, k. 51v). Kolejny zapis, o dwa lata późniejszy, znajduje się w rejestrze podymnego

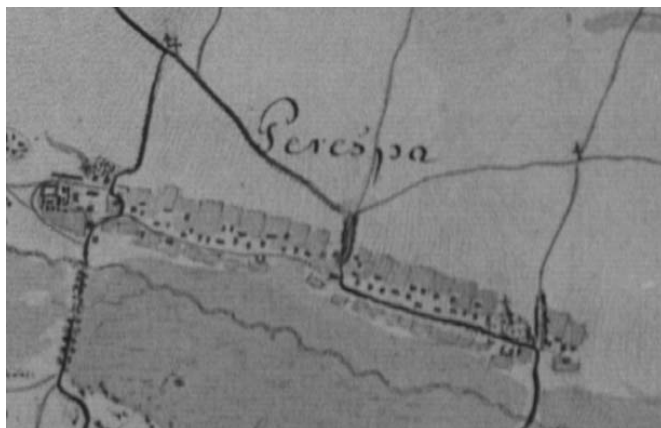
¹⁰ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob.: Wójcik 1989, 760-761.

z województwa bełskiego i zawiera informację, że pop peresopski był opodatkowany w wysokości 2 florenów rocznie (ЦДІАУЛ11, фонд 2, опис 1, справа 203, s. 375; фонд 1, опис 1, справа 598, s. 33). Parafia w Perespie wymieniona jest także w wykazie parafii diecezji chełmskiej z lat 1619-1620. W lustracji starostwa tyszowieckiego z 1627 roku widnieje zapis, że pop płacił z cerkwi czynsz w wysokości 2 zł (APL, KGG, sygn. 122, k. 11)¹². Podobną kwotę tegoż podatku paroch uiszczył także w 1628 roku (ЦДІАУЛ, ф. 1, оп. 1, с. 598, s. 1280). Następna informacja pochodzi z 1651 roku, czyli z burzliwego okresu powstania Chmielnickiego. Jest to relacja o stanie wsi przedstawiona przez wójta, Pawła Kryszczuka, który pod przysięgą zeznał, że „w Perespie nie masz [więcej] chałup, z których dym się kurzy, tylko pięć z karczmą. Cerkiew jest, [a] popa nie ma” (ЦДІАУЛ, ф. 1, оп. 1, с. 596, s. 247). Jeszcze gorzej wyglądał stan tej wsi dwa lata później. Jak wynika z relacji jej mieszkańca, Chwedki Budny, w 1653 roku nie było „więcej jak jedna chałup, z których dym się kurzy” (ЦДІАУЛ, ф. 1, оп. 1, с. 596, s. 310). W związku z tym jest niemal pewne, że świątynia, o której informował dwa lata wcześniej wójt peresopski, uległa zniszczeniu. Kolejnych danych potwierdzających funkcjonowanie parafii w tej wsi dostarcza rejestr pogłównego z województwa bełskiego dla 1674 roku. Zgodnie z tym źródłem pop wraz z żoną uiszczał pogłówne w wysokości 3 fl. rocznie (AGAD, ASK, sygn. 72, k. 363v). Z kolei w rejestrze pogłównego z 1677 roku znalazła się informacja, że pop wraz z żoną zapłacił podatek w wysokości 5 zł (ЦДІАУЛ, ф.1, оп. 1, с. 598, s. 1280). Pierwszy XVIII-wieczny przekaz o parafii peresopskiej pochodzi z 1701 roku, kiedy to we wsi stacjonowała chorągiew pisarza koronnego, Stefana Stanisława Czarnieckiego. Pobyt tej jednostki spowodował straty w gospodarstwach chłopskich, głównie w żywności i paszy, na sumę 155 zł i 27 gr. W rejestrze tym wzmiankowano także parocha peresopskiego,

¹¹ Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie) – dalej: ЦДІАУЛ.

¹² Księgi Grodzkie Grabowieckie – dalej: KGG.

który przekazał na chorągiew 20 zł (APL, KGG, sygn. 258, k. 1229). Dwa lata później chorągiew pisarza koronnego, Michała Potockiego, i chorągiew kozacka pobrały od 20 mieszkańców Perespy 144 zł 27 gr. Jak zeznali świadkowie, żołnierze „wiele natrawili w trunkach, zbożu i jedli, jak im się podobało”. W rejestrze wśród tych, którzy ponieśli koszty utrzymania tych chorągwi widnieje także paroch, który wpłacił 20 zł (APL, ChKGK, sygn. 103, s. 167).

Rys. 1. Perespa. Wycinek z mapy F. von Miega, *Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien*. 1:28800, 1779-1782. Źródło: Kriegsarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

Powyższa ilustracja jest wycinkiem wielkoskalowej mapy Królestwa Galicji i Lodomerii – terytorium Rzeczypospolitej, które zostało włączone do Austrii w wyniku wydarzeń z 1770 oraz pierwszego rozbioru w 1772 roku, sporządzonej w latach 1779-1783 przez majora Friedricha von Miega. Z analizy ryciny wynika, że pod koniec XVIII wieku Perespa był niewielką wsią posiadającą cechy ulicówki, czyli typem wsi jedno-drożnej o zwartej zabudowie, rozmieszczonej po jednej stronie drogi. Na ilustracji zaznaczono wyraźnie położenie cerkwi.

Parafia w Perespie przez pierwszy okres swojego funkcjonowania, zapewne do końca XVIII stulecia znajdowała się w strukturach protopopii

(dekanatu) w Tyszowcach¹³. Dokładna data utworzenia tego dekanatu nie jest znana. Ustalono tylko, że w 1573 roku funkcjonowała tam protoprezbiteria prawosławna. Struktura terytorialna i organizacyjna dekanatu tyszowieckiego po wprowadzeniu unii prawdopodobnie nie uległa poważniejszym zmianom, podobnie jak w przypadku całej Cerkwi (AGAD, ASK, sygn. 36, k. 307v). Pewne jest, że parafia ta już co najmniej od początku XIX wieku notowana była w dekanacie grabowieckim¹⁴. Włączenie parafii w Perespie w struktury dekanatu tomaszowskiego miało miejsce w 1866 roku, kiedy to władze carskie dokonały ponownego podziału dekanalnego dostosowując granice dekanatów do granic powiatów. Oznaczało to, że z parafii leżących na terenie danego powiatu utworzono dekanat przyjmujący nazwę od miasta powiatowego. W ten sposób powstało 12 nowych dekanatów, a wśród nich tomaszowski liczący 30 parafii. Przetrwał on do 1875 roku, czyli do czasu kasacji unii (Kołbuk 1992b, 102).

Cerkiew parafialna

Miejscem niezbędnym do sprawowania obrzędów religijnych jest świątynia. Budowla o takim charakterze bardzo często jest wyposażona w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak ołtarze, obrazy, relikwie czy kadzielnice. Ich obecność wyraża sakralny charakter miejsca, są one też niezbędne przy wielu obrzędach. Wiara

¹³ Protopopia (protoprezbiteria) – odpowiednik dekanatu w Kościele łacińskim. Na jej czele stał protopop (protoprezbiter). Była to jednostka stanowiąca pośrednie ogniwo w administracji diecezjalnej. Protopop sprawował funkcję administracyjno-kontrolną i sędowniczą, lecz tę ostatnią utracił w XVIII wieku. Zob.: Likowski 1906, 38-59; Gil, Skoczyła 2014, 325-342.

¹⁴ W wykazie cerkwi diecezji chełmskiej z 1816 r. Perespa znajduje się w dekanacie grabowieckim. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 147, s. 14. W *Opisaniu stanu Diecezji Chełmskiej przez dekanaty ułożone roku 1816*, jest adnotacja, że wieś Perespa położona jest w dekanacie zamojskim, ale należy do dekanatu grabowieckiego, parochem wówczas był Aleksander Lipiński (APL, ChKGK, sygn. 147, s. 47). Wg wykazu duchowieństwa diecezji chełmskiej dekanatu grabowieckiego z 1823 r. w parafii peresopskiej parochem był Aleksander Lipiński (APL, ChKGK, sygn. 147, s. 252).

w obecność Boga w świątyni zobowiązuje człowieka, który w niej przebywa, do ściśle określonego zachowania.

Pierwszy znany opis świątyni pw. św. Michała Archanioła w Perespie znajduje się w protokole wizytacji parafii z czasów biskupa Felicjana Filipa Wołodkowicza, z 23 października 1732 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 185v). Dokonujący wizytacji komisarze, Ks. Józef Ostaszewski i dziekan tyszowiecki, Ks. Mikołaj Szarobkiewicz, nie pozostawili zbyt wielu danych dotyczących wyglądu świątyni, ograniczając się do jednego zdania: „Cerkiew sama w dachach potrzebuje reperacji”. Niestety, tak sformułowany zapis niewiele mówi na temat wyglądu cerkwi, pozwala jedynie na stwierdzenie, że w czasie pobytu wizytatorów budowla ta potrzebowała remontu dachu. O wiele bardziej zasobny w informację jest protokół sporządzony przez biskupa chełmskiego, Ks. Maksymiliana Ryłę, po wizytacji z 8 października 1760 roku (APL, ChKGK, sygn. 110, s. 391). Z opisu pozostawionego przez hierarchę wynika, że pomiędzy wizytacjami cerkiew została wyremontowana, o czym świadczy zapis: „W ścianach i dachach [świątynia jest] dobra”. Opis zawiera także więcej szczegółów dotyczących wyglądu cerkwi. Dzięki niemu wiadomo, że w budynku były okna oprawione w drewno; niestety, nie podano, ile ich było. Do świątyni prowadziły drzwi osadzone na żelaznych zawiasach i zamykane na wewnętrzny zamek. Przy cerkwi znajdował się babiniec¹⁵, nad którym była dzwonnica z trzema dzwonami. Na temat cmentarza wiadomo tylko, że był otoczony parkanem. Ostatni XVIII-wieczny opis świątyni znajduje się w protokole wizytacji z 1775 roku (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 247v). Opis ten, podobnie jak i o 15 lat wcześniejszy, przedstawia cerkiew w dobrej kondycji technicznej, co zostało przez wizytujących zaznaczone w zdaniu: „W ścianach i dachu zewnątrz we wszystkim [cerkiew jest] dobrze opatrzona”. W źródle jest także mowa o drewnianych oknach z kratami zabezpieczającymi;

¹⁵ Babiniec, kruchta – przedsionek poprzedzający główne lub boczne wejście. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 54.

niestety, znowu nie została podana ich liczba. Wiadomo jest także, że przy cerkwi była nowa dzwonnica z trzema dzwonami. Dokładna data jej wybudowania nie jest znana, ale pewne jest, że miało to miejsce po 8 października 1760 roku, a przed 12 marca 1775 roku. Można mieć taką pewność, skoro w 1760 roku dzwonnica znajdowała się nad babińcem, natomiast podczas wizytacji 1775 roku mowa jest o oddzielnej, nowo wybudowanej.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych w cerkwi peresopskiej informuje protokół powizytacyjny z 1732 roku (APL, ChKKGK, sygn. 103, k. 156). W źródle tym wymieniona jest cynowa puszką *pro conservando venerabili*, dwa kielichy, w tym jeden srebrny, a drugi cynowy, dwie pateny, srebrna i cynowa, oraz mosiężna gwiazda i łyżeczka¹⁶. Patena była wyposażona w srebrną nóżkę, która pomagała przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego na ołtarz. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1760 roku, wśród naczyń liturgicznych zaszły liczne zmiany (APL, ChKKGK, sygn. 110, s. 391). Ubyło wcześniej wymienione naczynie

¹⁶ Puszką – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Patena (dyskos) – jest to złoty (ewentualnie pozłoczony) lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosoforę). Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach lawyna, służy do udzielania wiernym komunii świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału, co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. „Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszczają ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa” – są to słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Gwiazda (asteriskos, zwiezdica) – są to dwa metalowe łuki, które po połączeniu tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłóbka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielenie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos. Zob.: Markunas, Uczitelj 2001, 15.59.79.92.

na chleb eucharystyczny, a w jego miejsce przybyła srebrna, wewnątrz połączana puszką, bez nakrywki. Puszką była wykonana ze starego kielicha. W protokole wymieniono także srebrny, wewnątrz połączany kielich i tak samo wykonaną patenę. Mogły to być wzmiankowane w 1732 roku utensylia, które zostały pozłoczone, lub zupełnie nowe, nabyte przed wizytą biskupa M. Ryłły. Z wcześniej wzmiankowanych przedmiotów w protokole nie wymieniono gwiazdy i łyżeczki. Prawdopodobnie gwiazda mogła ulec zniszczeniu i w dniu wizytacji jej nie było. Trudno natomiast wyobrazić sobie obrzędy religijne bez łyżeczki, stąd też brak wzmianki o niej można tłumaczyć albo jej złym stanem, albo też wykonaniem z nieodpowiedniego materiału. Kolejne zmiany liczby naczyń liturgicznych odnotowane zostały w protokole wizytacji z 1775 roku (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 247v-248). Z przekazu wynika, że cerkiew wzbogaciła się o nową puszkę ze srebra, całą połączaną i osadzoną na srebrnym „sedesie”. Przybył także jeszcze jeden kielich, srebrny, wewnątrz połączany oraz patena. W sumie w cerkwi były już dwa srebrne kielichy i dwie pateny oraz srebrna łyżeczka. Z wczesnej niewystępujących naczyń odnotowano trzy pary ampułek¹⁷. Wśród nich jedna para, wraz z tacką, wykonana była ze srebra, a dwie pozostałe z cyny. Oprócz tego kapłan miał do dyspozycji naczynia liturgiczne, z którymi odwiedzał chorych parafian. Należały do nich srebrne *vasula pro oleis sacris viatico*, srebrna patena i wykonana ze srebra oraz połączana łyżeczka do komunii.

Każde nabożeństwo wymaga odpowiedniej oprawy, do której potrzebne są różnorodne przedmioty, dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o wyposażeniu ołtarza w opisywanej cerkwi znajduje się w protokole wizytacji z 1732 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156-156v). Niestety, w analizowanych źródłach nie ma informacji o liczbie ołtarzy w tej cerkwi, lecz po liczbie antyminsów,

¹⁷ Ampułka – naczynie liturgiczne na wino i wodę. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 11.

a było ich trzy, można domniemywać, że były tam także trzy ołtarze¹⁸. Przedmioty stanowiące wyposażenie ołtarza można posegregować ze względu na materiał, z jakiego zostały wykonane. Najliczniejszą grupę tych przedmiotów stanowiły różnorodne wyroby włókiennicze. Najwięcej, bo aż 31, było „obrusów i różnych białych chust”, a w następnej kolejności pięć zasłonek, trzy korporały¹⁹ i jedna haftowana sukienka na obrazie NMP, atlasowa, w kolorze zielonym i złotem. Wśród zasłonek trzy były z harusu w kolorze zielonym, jedna żółta z kamki i jedna nieokreślonego koloru w paski z kamlotu²⁰. Z utensyliów metalowych odnotowano dwie pary mosiężnych lichtarzy, duży cynowy krzyż na sedesie, dwa dzwonki mszalne, cztery korony, w tym dwie srebrne, jedną mosiężną i jedną blaszaną, dwie srebrne tabliczki, jedną srebrną nieokreśloną nóżkę i mosiężny trybularz²¹. Kolejna informacja dotycząca wyposażenia ołtarza pochodzi z protokołu powizytacyjnego z 1760 roku (APL, ChKGK, sygn. 110, s. 391-392). Jak wynika z tego źródła wśród tekstyliów zaszły niewielkie zmiany – przybyły dwie zasłonki „różnego koloru”, natomiast liczba obrusów i różnych chust zmniejszyła się do trzydziestu. O wiele większe zmiany odnotowano wśród utensyliów wykonanych z metalu. Wcześniej wspomniane korony z różnych metali

¹⁸ Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu, rozkładana na prestole (najświętsze miejsce na ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 12-13.

¹⁹ Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 53.

²⁰ Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce w XVII-XVIII w. Kamlot (czamlet, kamlet) – cienka, rzadka tkanina z szorstkiej wełny czesankowej gorszego gatunku, tkana splotem płóciennym. W średniowieczu robiona była z wełny koziej i wielbłądziej. Później na Zachodzie tkano ją czasem na osnowie jedwabnej, lnianej, a nawet konopnej. W Polsce znana od XIV w. Kamka – tkanina z aksamitnym wzorem na złotym tle, wytwarzana w Persji i Azji Środkowej. Zob.: Turnau 1999, 16.79.

²¹ Trybularz – kadzielnica. Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 62.113.

zastąpiło pięć koron srebrnych, z których jedna była mała. Przybyły cztery pary cynowych czopowych lichtarzy i dwa cynowe krzyżyki. Brak jest natomiast informacji o wspomnianym w poprzednim protokole dużym cynowym krzyżu na sedesie. Jak wynika z protokołu wizytacji z 1775 roku, w okresie 15 lat dzielących obie wizytacje w wyposażeniu ołtarza zaszły dość duże zmiany, polegające zarówno na zwiększeniu liczby, jak i jakości utensyliów (APL, ChKKGK, sygn. 122, k. 247v-248). W protokole tym po raz pierwszy zawarte są także informacje o ołtarzach tej świątyni. Wiadomo, że w cerkwi było pięć stołów ofiarnych, z czego trzy były nowe z mensami i dwa określone jako stare, bez mens²². Po raz pierwszy zostały wymienione także obrazy przedstawiające św. Michała i NMP. Na pierwszym z nich była nowa, srebrna sukienka, wykonana „auszparską robotą”, srebrny kołpak i krzyż z pasją²³, cały połączany i umieszczony na srebrnym „sedesie”. Natomiast na ikonie NMP była tylko sama sukienka, także wykonana „auszparską robotą”. Jak zaznaczono w protokole, na wykonanie ozdób na obrazy posłużyły „stare wota”. Wspomniano także o trzech nowych, srebrnych wotach dziękczynnych, nie określono jednak ich wyglądu. W stosunku do poprzedniego spisu doszedł duży srebrny trybularz ze srebrnymi łańcuchami, dwie pary małych, mosiężnych lichtarzy, jeden dzwonek mszalny, malowany konfesjonał, malowany stolik z szafką, trzy antependia²⁴ malowane na płótnie, sześć „materialnych” chorągwi i duży krzyż z pasją do procesji. W protokole nie ma mowy o obrusach i chustach, wymieniono natomiast trzydzieści tuwalni²⁵.

Szaty liturgiczne, zwane także paramentami (od paramenta – szaty ozdobne), to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na

²² Mensa – zasadnicza część ołtarza w formie płyty lub skrzynki na nóżkach, z wydrążeniem na relikwie męczenników. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 11.

²³ Pasja – opis męki Pańskiej. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 79.

²⁴ Antependium – dekoracyjna zasłona przedniej części mensy ołtarzowej, z przedstawieniem scen z życia Chrystusa, Matki Bożej lub świętych. Zob.: Seniuk 2000, 336.

²⁵ Tuwalnie (towlalnie) – rodzaj szerokiego ręcznika. Zob.: Turnau 1999, 185.

celu określenie i zaznaczenie funkcji osoby ją noszącej. Początkowo nie różniły się one od odzieży świeckiej używanej od święta. Różnice pojawiły się dopiero w VII-IX wieku. Średniowieczna symbolika szukała związków szat liturgicznych z osobą Jezusa Chrystusa, bądź też z mszą świętą. Od XI w. do modlitw odmawianych przy wkładaniu szat liturgicznych doszła symbolika o charakterze moralnym. Szaty liturgiczne symbolizują cnoty, jakimi odznaczać się mają ci, którzy je noszą. Rozmaitość szat jest zewnętrznym znakiem różnych funkcji wynikających z różnych stopni święceń i charakteru posług liturgicznych. Używa się ich dla pokazania pewnych różnic między kapłanem i służbą liturgiczną a wiernymi, a także dlatego, że każda z nich coś symbolizuje. W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się pięć kolorów szat liturgicznych: białą (srebrną), symbolizującą światłość Chwały Bożej i oświecenie umysłu, używaną w czasie największych świąt (np. Paschy – Zmartwychwstania Pańskiego); żółtą (złotą), symbolizującą aniołów, najczęściej wykorzystywaną w ciągu roku liturgicznego; czerwoną, symbolizującą szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem oraz krew męczenników (był to kolor właściwy dla okresu Wielkiego Postu i uroczystości pogrzebowych); niebieską, używaną podczas świąt maryjnych oraz zieloną, stosowaną raz w roku podczas Zesłania Ducha Świętego (Snela 2002, 385-386).

Pierwsze wiadomości o szatach liturgicznych w cerkwi peresopskiej pochodzą z 1732 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v). Jak pokazuje źródło świątynia nie była w tym zakresie zbyt zasobna. Paroch miał do dyspozycji jedynie dwa aparaty²⁶, uszyte z ałtasu w kolorze żółtym i czerwonym oraz trzy alby, z czego dwie były białe, a jedna określona, jako stara. W protokole sporządzonym po wizytacji z 1760 roku widać wyraźny wzrost zasobności zakrystii w szaty liturgiczne (APL, ChKGK, sygn. 110, s. 392). W stosunku do poprzedniej wizytacji liczba aparatów

²⁶ Aparat – komplet przyborów i szat potrzebnych przy odprawianiu ceremonii. Zob.: Turnau 1999, 15.

wzrosła do sześciu, albo do czterech. Wśród aparatów były dwa adamaszkowe, jeden w kolorze zielonym, a drugi niebieskim, harusowy żałobny, kitajkowy „mieniony”, haftowany czerwony z zaznaczeniem, że był stary oraz triumfantowy w kwiaty²⁷. Według protokołu wizytacji z 1775 roku liczba aparatów w stosunku do poprzedniej wizytacji nie zmieniła się, natomiast ubyła jedna alba i przybyła jedna komża (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 248). W stosunku do dwóch aparatów, tj. dubletowego białego w różne srebrne kwiaty i zielonego żałobnego drodetowego określono, że są ze „wszystkim”, czyli kompletne, natomiast w przypadku czterech pozostałych nie zamieszczono takiej adnotacji²⁸. Niekompletne były dwa aparaty adamaszkowe, w kolorze zielonym i żółtym, triumfantowy w różne kwiaty i mieniony²⁹.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni, oprócz argentariów i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których w Kościele odprawia się nabożeństwa oraz sakramenty. Dzięki księgom sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają teksty modlitw i nabożeństw prywatnych.

²⁷ Kitajka – cienka, dość gęsta, gładka tkanina jedwabna o splocie płóciennym, jednobarwna lub mieniąca się, najprostsza i najpospolitsza z tkanin jedwabnych. Wyrabiana na Wschodzie, w XVII w., importowana do Polski z Turcji, za panowania Stanisława Augusta wytwarzana w Gdańsku. Triumfant – wzorzysta tkanina jedwabna lub półjedwabna używana na sukienki kobiece w XVII-XVIII w. Zob.: Turnau 1999, 16.87.190.

²⁸ Dublet – określenie podwójnej tkaniny jedwabnej. Drodet (drogiel, drojet) – miękka, dość mocna tkanina wełniana lub półwełniana na jedwabnej osnowie, o złożonej budowie spłotowej. Tkana spłotem skośnym lub płóciennym, co w połączeniu ze spłotem rypсовym dawało efekt kostek lub kratek. Zob.: Turnau 1999, 47.48.

²⁹ Mienione (minione) – określenie mieniącej się jedwabnej tkaniny. Zob.: Turnau 1999, 115.

TABELA NR 1. KSIĘGOZBIÓR CERKIEWNY W PERESPIE W XVIII WIEKU

Nazwa księgi	Daty występowania w źródłach		
	1731	1760	1775
Ewangelia	2x	x	x
Służebnik ^a	2x	x	-
Trebnik ^b	x	-	x
Psałterz ^c	x	-	x
Szestodniewiec ^d	x	x	x
Apostoł ^e	x	2x	x
Prażdnia ^f	x	-	-
Irmołoj ^g	x	-	-
Triod postnaja ^h	x	x	x
Akafist ⁱ	2x	-	-
Triod cwetnaja	-	x	x
Czasosłow ^j	-	x	x
Msza ^k			x
Trefołoj ^l			x

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v; sygn. 110, s. 392; sygn. 122, k. 248.

^{a)} Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 100.

^{b)} Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 112.

^{c)} Psałterz – część księgi liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 92.

^{d)} Szestodniewiec – zwany oktoichem. Zob.: Jaroszewicz 1989, s. 239. Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 73-74.

^{e)} Apostoł – księga zawierająca tekst Dziejów i Listów Apostolskich. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 13.

^{f)} Zapewne była to inna nazwa minieji prazdniczej.

^{g)} Irmołoj – księga liturgiczna, zawierająca przeznaczone do śpiewu liturgicznego teksty zmiennych części porządku Służby Bożej, jako liturgii i jako liturgii godzin. Na

Pierwszych danych o zasobności cerkwi peresopskiej w księgi liturgiczne i cerkiewne dostarcza protokół wizytacji z 1731 roku. Według tego źródła w świątyni było trzynaście ksiąg, zarówno rękopisów, jak i drukowanych. Wśród rękopisów wyróżniała się bogato zdobiona „stara” ewangelia, oprawiona, a jej okładziny zdobiło pięć srebrnych „sztuk”, cztery „miesiące” i cztery gwiazdy. O drugim egzemplarzu ewangelii wiadomo tylko, że była to księga drukowana. Wśród służebników jeden był wydany w Wilnie, a drugi we Lwowie. Drukowane były także: *trebnik wielki*, *szestodnik* i *psalterz*, natomiast pozostałe księgi były pisane ręcznie. Jak wynika z wykazu ksiąg zawartego w protokole wizytacji z 1760 roku, ich liczba w stosunku do poprzedniej wizytacji zmniejszyła się do ośmiu. Przybył pisany *czasosłow* i drugi egzemplarz apostoła oraz drukowany *triodion kwiecisty*. Dzięki temu spisowi wiadomo, że wcześniej wspomniana zdobiona ewangelia była oprawiona w srebro. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1775 roku, od czasu ostatniej kontroli liczba ksiąg wzrosła do dziesięciu. Ponieważ nie ma w nim mowy

treść irmologionu składają się teksty irmosów wybrane z oktoicha, obu triodionów i minei. Zob.: Narbutt 1979, 63.

^{b)} *Triodion postny* (postny) i *cwietny* (kwiecisty) – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych; postny zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i Wielkiego Postu do Wielkiej Soboty; kwiecisty zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych. Zob.: Pańczuk 2004, 110.

ⁱ⁾ *Akatystarz* – księga zawierająca zbiór akatystów (akafistów). Akafist – hymn pochwalny w tradycji bizantyjskiej i słowiańskiej, odprowadzany ku czci Jezusa Chrystusa, Krzyża św., Matki Bożej i poszczególnych świętych. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 9-10.

^{j)} *Czasosłow* – księga niezbędna dla psalmisty oraz chóru cerkiewnego przy odprawianiu codziennych nabożeństw, zawiera teksty niezmiennie i zmienne, odnoszące się do liturgii cyklu tygodniowego lub rocznego z podaniem kalendarza liturgicznego. Zob.: Markunas, Uczitiel 2001, 25.

^{k)} *Mszał* – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransu w czasie liturgii świętej (Markunas, Uczitiel 2001, 65).

^{l)} *Trefołoj* (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob.: Narbutt 1979, 128.

o rękopisach, należy sądzić, że występowały już tylko pozycje drukowane. Z nowych tytułów po raz pierwszy pojawił się mszał edycji poczajowskiej i trefłoju³⁰. Jak wynika z opisu najprawdopodobniej została nabyta nowa ewangelia, ponieważ zdecydowanie różniła się od opisanej 15 lat wcześniej. Protokół z 1775 roku opisuje księgę drukowaną, oprawioną w zielony aksamit, której okładki zdobione były pięcioma srebrnymi „sztukami”, czterema srebrnymi „puklami” i czterema gwiazdami. Księga zamykana była na dwie klauzurki i dwie przyklauzurki³¹.

Uposażenie duchowieństwa

Duchowni sprawujący posługę duszpasterską w parafiach byli uprawnieni do posiadania kościelnego beneficjum, które dawało im określone dochody. Beneficjum plebańskie składało się z nieruchomości, takich jak: ziemia uprawna, łąki, ogrody, budynki oraz z różnego rodzaju praw majątkowych: czynszów, najmu domów, propinacji, mesznego, stołowego i dziesięcin (iskopu)³². Uzupełnienie dochodów parocha stanowiły serwituty: wolny wyrąb drewna w lasach na opał i budowę, połów ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów były także opłaty *iura stolae*³³. Ten ostatni rodzaj świadczeń powodował jednak pewne nadużycia, które polegały na naliczaniu

³⁰ Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim (Ławra poczajowska) działała w latach 1733-1830. Zob.: Narbutt 1979, 41.

³¹ Klauzurki – dekoracyjne klamry-zamki w księgach cerkiewnych. Przytwierdzone do okładek metalowe płytki, zdobione ornamentyką, nieraz tłoczeniami i kamieniami szlachetnymi, łączone zawiasowym, metalowym, lub metalowo-skórzanym zatraskiem. Zob.: Seniuk 2000, 309-346.340.

³² Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej proboszczowi przez parafian w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego proboszczowi od domów. Zob.: Zajda 1979, 126.186. Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob.: Kość 1988, 73. Zob. także: Półciwiartek 1974, 93.

³³ Prawo do pobierania opłat *iure stolae* wynikało ze spełniania przez duchownych określonych posług religijnych, takich jak: chrzest, zapowiedzi, ślub, pogrzeb i błogosławieństwa kobiety po ślubie i chrzcie dziecka, tzw. wywody. Zob.: Karbownik 1998, 49-52.

przez kapłanów wygórowanych należności. Aby uniknąć takich sytuacji w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*³⁴.

Niestety, nieznanne jest pierwotne uposażenie parafii w Perespie, a pierwszych danych w tym zakresie dostarcza protokół wizytacji z 1731 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v). Wymienione są w nim grunty orne, łąki, ogrody oraz skop, tworzące beneficjum tej parafii. Jak wynika ze źródła zdecydowanie największą część areалу stanowiły pola uprawne, obejmujące pięć kawałków gruntów położonych w różnych częściach parafii. Pierwsze pole, określone półłankiem, położone było naprzeciwko cerkwi³⁵. Z jednej strony graniczyło z polem nieznanego z imienia Bartnika, a z drugiej z „Żydowszczyzną” (chodzi tu zapewne o nieruchomości należące do Żydów). Następne pole, wielkości ćwierci, położone była za dworem i graniczyło z jednej strony z polem Guty, a z drugiej Waški. Tej samej wielkości grunt leżał za cerkwią, obok obszaru dworskiego i pola Jareмки Stolnika. Kolejne pole, wielkości dwóch staj³⁶, leżało na wygonie. Były jeszcze dwa nieokreślonej wielkości kawałki gruntu ornego, jeden przy łące na Końskim, drugi naprzeciwko wygonu. Dla dwóch łąk nie podano wielkości; Pierwsza z nich znajdowała się na Żuławach, druga na Końskim. Oprócz tego naprzeciwko wcześniej wspomnianego półłanka położona była „sztuka Błota”; zapewne chodzi tu o łąkę położoną na błocie. Ponadto przy wyżej wspomnianym półłanku leżały dwa ogrody, zaś na jednym z nich stała plebania. Z innych dochodów parocha należy wymienić iskop, który był pobierany z gruntów parafian w wysokości kopy z półłanka i pół kopy z ćwierci.

³⁴ W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostały podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Por. APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438-439.

³⁵ Łan – jednostka miary powierzchni w okresie staropolskim. Łan chełmiński liczył 16,8 ha, zaś łan frankoński (wielki, niemiecki, krakowski) – ok. 25 ha. Zob.: Szymański 2005, 166-167.

³⁶ Staja – staropolska rolna miara powierzchni równa 14 364 m². Zob.: Ilnatowicz 1981, 520. Według J. Szymańskiego staj liczyła 1,39 ha (13 900 m²) (Szymański 2005, 167)

Jak informuje źródło za rok, w którym przeprowadzona była wizytacja, paroch zebrał 40 kop żyta, 24 kopy pszenicy, 6 kop jęczmienia, 12 kop owsa i 70 snopów grochu. Dodatkowo duchowny otrzymywał z wygonu, „który w podział między gromadę idzie, od tej gromady na cerkiew świętą po 6 zł, [która to suma] będzie wypłacona, kiedy [wygon zostanie] obsiany”. Kolejnych danych dotyczących uposażenia cerkwi dostarcza dopiero protokół wizytacji parafii z 1775 roku (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 248)³⁷. Jego analiza pokazuje, że uposażenie parocha w ciągu 44 lat dzielących obie wizytacje nie uległo zmianie. Źródło to pozwala jedynie na uzupełnienie danych dotyczących położenia gruntów parafialnych. Podano w nim, że półłanek znajdujący się naprzeciwko cerkwi zaczynał się od granicy wsi Czerniczyn, ćwierć pola za dworem – od wsi Kotlice, a druga ćwierć, za cerkwią – od Rudek Czernińskich. Nową informacją jest także to, że łąka na Końskim nazywana była Popowszyzną, a na drugim ogrodzie stała cerkiew. Zmniejszyła się także dziesięcina pobierana z ćwierci gruntu z pół kopy do 15 snopów.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Dom, w którym mieszka paroch, nazywa się plebanią lub proboszczówką. W przeszłości był to zwykle obiekt pobudowany w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców czy też posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki plebanalne w Perespie, można się jedynie domyślać, że miało to miejsce wówczas, kiedy powstała pierwsza cerkiew lub niewiele później. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na taki stan rzeczy miał także nietrwały materiał – drewno, z jakiego były zbudowane.

Mieszkanie dla proboszcza było stawiane zwykle razem z cerkwią albo zaraz po jej wybudowaniu. Niestety, nie znaleziono żadnego źródła,

³⁷ Wcześniej wizytacja odbyła się w 1760 r., ale w tym przypadku w protokole odnotowano tylko: „Grunty według dawnych wizytacji”. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 110, s. 392.

które zawierałoby informację o plebanii w Perespie w pierwszych dziesięcioleciach istnienia parafii. Pierwsza pewna informacja o proboszczówce pochodzi dopiero z protokołu wizytacji z 1732 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v). Niestety, wiadomość jest lakoniczna i ogranicza się do stwierdzenia: „Ogrody dwa przy tym półanku, na jednym plebania stoi”. Niewiele więcej informacji o mieszkaniu parocha wznosi ostatnie odnalezione XVIII-wieczne źródło, którym jest protokół wizytacji z 1775 roku (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 248). Zapis ogranicza się jedynie do stwierdzenia: „Plebania drewniana, ze wszystkim, dobrze opatrzona”.

Niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego, oprócz miejsca do zamieszkania, były zabudowania gospodarcze. Pierwsza, pośrednia informacja o budynkach ekonomicznych przy plebanii peresopskiej pochodzi z protokołu wizytacji odbytej w 1732 roku (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v). Zamieszczony został tam spis zwierząt gospodarskich i płodów rolnych zastanych przez wizytatorów. Wśród wymienionych zwierząt znalazło się 6 wołów, 2 krowy, 2 jałówki, 2 konie, 8 owiec, 6 świń, 4 gęsi, 4 indyki, 2 kaczk i 6 kur. Wobec powyższego można domniemywać, że wśród zabudowań gospodarskich mogła być stajnia, wołownia, obora, kurnik lub też inne budynki o podobnym przeznaczeniu. W protokole wypisano także wielkość zebranych płodów rolnych: 40 kop żyta, 24 kopy pszenicy, 6 kop jęczmienia, 12 kop owsa i 70 snopów grochu. W związku z tym proboszcz musiał posiadać również pomieszczenia magazynowe, takie jak stodoła, spichlerz czy też szopa. Zdecydowanie mniej o zabudowaniach gospodarczych można powiedzieć na podstawie protokołu wizytacji z 1775 roku (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 248). W źródle tym widnieje jedynie zapis: „Folwark stary, reperacji potrzebuje”³⁸. Wobec powyższego jest pewne, że jakies budynki gospodarcze były, zapewne jednak w złym stanie, skoro wymagały remontu.

³⁸ „Každy w Polsce folwark, czyli dwór, albo jest taki, że w nim sam pan mieszka, albo też, że w nim tylko trzyma jakiego ekonomy. Pierwszy oprócz budynków gospodarskich musi mieć mieszkanie dla pana; drugi obejdzie się bez niego”. Zob. Gloger 1985, 161.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował proboszcz (paroch), któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego, który był zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli wówczas kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi³⁹. Biskup kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz był więc prawnie zatwierdzonym, stałym, trudno usuwalnym duszpafterzem w określonej parafii. Także majątek parafialny znajdował się pod jego zarządem.

Odtworzenie pełnej obsady cerkwi peresopskiej w badanym okresie jest niemożliwe z powodu luk w źródłach, spowodowanych zniszczeniami, jak i wcześniej wspomnianym brakiem skłonności Kościoła wschodniego do trwałego dokumentowania swojej organizacji i działalności.

TABELA NR 2. DUCHOWNI PARAFII PERESOPSKIEJ W XVII-XVIII WIEKU

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja	Data wystąpienia w źródłach
1.	Jarosyiej	pop	1616, 1619-1620
2.	Onufry	swiaszczennik	1623
3.	Andrzej	swiaszczennik	1625
4.	Jarofiej	swiaszczennik	1640
5.	Jędrzej Szczytkowski	prezbiter	1700, 9.04.1709
6.	Gabriel Szkoliński	paroch	przed 23.05.1732, 20.06.1744, † 1759
7.	Eliasz Stankiewicz	koadiutor	przed 20.06.1744 do 30.07.1760
		paroch	od 30.07.1760, † 30.01.1775

Źródła: AGAD, Dz. XVIII, sygn. 47, k. 51; APL. ChKKGK, sygn. 103, k. 156-156v, sygn. 110, s. 392, sygn. 636, s. 39, 270, 831; Akta miasta Tyszowce (dalej: AmT), sygn. 3, s. 229-230; Слободян 2005, 326.

³⁹ Kolator, *collator* – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob.: Seniuk 2000, 337.

Jak pokazuje powyższa tabela, dla parafii w Perespie ustalono nazwiska siedmiu duchownych pełniących posługę w cerkwi, lecz dane ich dotyczące są niepełne i zupełnie przypadkowe. Odnośnie czterech pierwszych znane są tylko ich imiona: Jarosyiej, Onufry, Andrzej i Jarofiej. O Ks. Jędrzeju Szczytkowskim wiadomo tylko, że miał żonę Katarzynę, dwie córki: Reginę i Marię oraz syna Jacka. Jego personalia wraz z personaliami rodziny zostały wymienione w zapisie dotyczącym sprzedaży Iwanowi Kwiczalukowi ogrodu zwanego Piurunowskim, położonego na Zamłyniu, za sumę 54 zł. Z kolei dzięki temu, że podczas wizytacji w 1732 roku został określony wiek księdza Gabriela Szkolińskiego na 39 lat można ustalić, że urodził się on około 1693 roku. Chociaż nieznanne jest pochodzenie kapłanów peresopskich, można jednak sądzić, że podobnie jak w całej Rzeczypospolitej pochodzili oni prawie wyłącznie z rodzin kapłańskich (Bieńkowski 1970, 963-964; Nabywaniec 1998, 377-378). Wpływ na to zjawisko miało kilka czynników. Synowie prezbiterów od najmłodszych lat byli przygotowywani do pełnienia posługi cerkiewnej, co, przy ówczesnym systemie kształcenia księży, miało ogromne znaczenie. Ponadto święcenia kapłańskie, podobnie jak w Kościele łacińskim, mógł przyjąć tylko człowiek wolny⁴⁰. Ludźmi wolnymi, oprócz szlachty i mieszczan z królewszczyzn, byli tylko popowicze. Jeżeli dodamy, że w diecezji chełmskiej praktycznie nie było szlachty unickiej (Bieńkowski 1970, 963), a duchowieństwo unickie niechętnie odnosiło się do ludzi z zewnątrz, stanowiących konkurencję dla synów kapłańskich, to teza, że

⁴⁰ „Prawo polskie czyniło szlachcica właścicielem wszystkich ludzi na jego gruncie rodzących się, którzy nie byli szlachtą. Los takowych ludzi zależał zupełnie od właściciela wsi, nie wolno więc było żadnemu poddanemu przyjąć stanu duchownego bez pozwolenia, czyli emancypacji dziedzica, którą albo należało okupić, albo się ukryć, żeby dziedzic nie wiedział, gdzie się jego poddany podział. W takim stanie rzeczy [przyjęcie] zależało od zwierzchności duchownej, ponieważ przystępujący do stanu duchownego musiał okazać metrykę swego urodzenia. Jeżeli jej pleban nie wydał, z jakim conceptem ukrywającym poddaństwo, trzeba było wielkiej względności egzaminatorów i archidia-kona na egzaminie prezydującego” (Kołłątaj 1953, 209-210).

popowicze obejmowali stanowiska po swoich ojcach może okazać się jak najbardziej prawdziwa⁴¹.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, pogrzeby, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było także nauczanie prawd wiary. Sprowadzało się ono do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Ponadto plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Do ich obowiązków należało także prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się i odstępstwa w tym zakresie.

Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym świadczącym o pracy duszpasterskiej księży parafialnych w Perespie. Pierwsze, a zarazem ostatnie odnalezione dane w tym zakresie pochodzą z protokołu wizytacji z 1760 roku (APL, ChKGK, sygn. 110, s. 392). Zalecono tam plebanowi, żeby studiował z wiernymi „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie”. Jak wykazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro wizytujący parafię biskup M. Ryłło pod karą kanoniczną zabronił parochowi udzielania ślubów osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”. Hierarcha polecił także Ks. E. Stankiewiczowi „pierwszego tygodnia postu adwentowego jechać do klasztoru bazylianów zamojskich i odprawić ośmiodniowe rekolekcje, wiktując się swoim kosztem”⁴².

⁴¹ W latach 1754-1759 w diecezji chełmskiej co najmniej 81% przyjmujących święcenia było synami duchownych. Zob.: Bobryk 2005, 135.

⁴² Na temat rekolekcji kapłańskich zob.: Bobryk 2005, 72-74.

Wierni

Istotnym czynnikiem, mającym wpływ na funkcjonowanie parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Niestety, dane dotyczące unitów w parochii peresopskiej są dość ubogie. Pierwszych bardzo ogólnych danych w tym zakresie dostarcza protokół sporządzony po wizytacji w 1732 roku, gdzie zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem unitów zamieszkałych w tej wsi (APL, ChKGK, sygn. 103, k. 156v). Konkretnych danych dostarcza jednak dopiero protokół wizytacji przeprowadzonej w 1760 roku (APL, ChKGK, sygn. 110, s. 392). Dokonujący tej wizytacji biskup Maksymilian Ryłło zanotował, że parafię stanowiły dwie wsie: Perespa i Przewale, a zamieszkiwało je „około 240 ludzi sposobnych do spowiedzi”. Dane z 1775 roku mówią o tej samej liczbie wsi i o około 300 parafianach zdolnych „do sakramentów” (APL, ChKGK, sygn. 122, k. 248). Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także umożliwić opisanie jej struktury demograficznej. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych należy (za Cezarym Kukło) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, gdyż taką liczbę stanowiły dzieci młodsze (Kukło 2009, 74). Stosując ten wskaźnik można określić, że w latach 1760-1775 parafia liczyła od około 300 do około 375 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii nie dysponujemy źródłami, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty religijnej.

W przypadku parafii peresopskiej niedostatek źródeł nie pozwala na określenie poglądów religijnych tamtejszej wspólnoty religijnej, a nieliczne wzmianki źródłowe nie pozwalają na zbyt daleko idące

wnioski i uogólnienia. Pierwsza i zarazem ostatnia tego typu pośrednia informacja pochodzi z 1760 roku i pozwala wnioskować, że niektórzy wierni nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator, biskup Maksymilian Ryłło polecił parochowi, żeby „nie dawał ślubu osobom nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu” (APL, ChKGG, sygn. 110, s. 392).

Zakończenie

Wobec wcześniejszych zapisów świadczących o istnieniu parafii prawosławnej w Perespie można przypuszczać, że po unii brzeskiej cerkiew unicka pw. św. Michała Archanioła była jej kontynuatką. Zapewne parafia unicka po prawosławnej otrzymała konieczne podstawy ekonomiczne, a po 1596 roku wyposażenie właściwe dla obrzędowości unickiej. Jak pokazują źródła, paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane przez cały okres funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo na temat warunków mieszkaniowych parocha; źródła bardzo lakonicznie wspominają o tym tylko dwa razy. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku budynków ekonomicznych. Także dane dotyczące liczby wiernych są bardzo ubogie. Określenie liczebności parafian jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. W przypadku obsady cerkwi ustalono, że w badanym okresie pracowało tam co najmniej siedmiu duchownych.

Bibliografia

- Alexandrowicz, Stanisław, i Tomasz Kempa, red. 1998. *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.* Toruń.
- Bieńkowski, Ludomir. 1970. „Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce.” W *Kościół w Polsce*, T. 2 (Wiek XVI-XVIII), red. Jerzy Kłoczowski. Kraków: Znak.
- Bieńkowski, Ludomir. 1988. „Diecezja prawosławna.” W *Encyklopedia*

- katolicka*. T. 3, red. Romulad Łukaszyk, Ludomir Bienkowski, Feliks Gryglewicz, 133. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Bobryk, Witold. 2005. *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Dobrowolski, Radosław, i Marijusz Zemło, red. 2012. *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*. Lublin/Supraśl: Collegium Suprasliense.
- Dydycz, Antoni P. 2004. „Opisanie odnalezienia relikwii św. Jozafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków.” *Rocznik Białkopodlaski* 12: 159-176.
- Dylągowa, Hanna. 1996. *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*. Warszawa.
- Frykowski, Janusz. 2009. *Niegradowe starostwo tyszowieckie w latach w latach 1519-1768. Studium społeczno-gospodarcze*. Tomaszów Lubelski/Lublin: Muzeum Regionalne im. Janusza Petera/Poli-hymnia.
- Frykowski, Janusz. 2012. „Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI-XVIII wieku.” *Radzyński Rocznik Humanistyczny* 10: 33-48.
- Frykowski, Janusz, i Ewa Niedźwiedz, Józef Niedźwiedz. 2009. *Dzieje miejscowości gminy Tyszowce, powiat tomaszowski*. Tyszowce/Zamość.
- Gil, Andrzej. 1999. *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.* Lublin/Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska.
- Gil, Andrzej. 2000. „Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku.” W *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. T. 5 (Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym), red. Stanisław Stępień, 29-61. Przemyśl.
- Gil, Andrzej. 2005a. *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja* (Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej 1). Lublin: Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.
- Gil, Andrzej. 2005b. „Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687).” W *Sztuka sakralna i duchowość*

- pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13-15.10.2005 r.)*, red. Stefan Batruch, Roman Zilionko, 61-66. Lublin: Fundacja Kultury Duchowej Pogranicza.
- Gil, Andrzej, i Ihor Skoczylas. 2014. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458-1795*. Lublin-Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Gloger, Zygmunt. 1903. *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Wyd. 2 poprawione. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.
- Gloger, Zygmunt. 1985. *Encyklopedia staropolska*. T. II. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Hejda, Artur, red. 1998. *Unia brzeska: materiały z sympozjum odbytego w Wyższym Seminarium Duchownym w Radomiu 19 IV 1997*. Radom: Radomskie Wydawnictwo Diecezjalne AVE.
- Ihnatowicz, I. 1981. „Miary staropolskie.” W *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.* T. 1, red. Antoni Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Jabłonowski, Aleksander. 1902. *Źródła dziejowe*. T. VII/1 (*Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*) i XVIII/1 (*Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*). Warszawa.
- Janeczek, Andrzej. 1993. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Jaroszewicz, Zoja. 1989. „Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur.” *Rocznik Olsztyński* 16: 228-251.
- Karbownik, Henryk. 1995. *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285- 1918*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Karbownik, Henryk. 1998. *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

- Kość, Józef. 1998. „Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny.” W *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich*. T. 13, red. W. Boryś, 57-102. Wrocław.
- Kołbuk, Witold. 1992a. *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*. Lublin: Wyd. Towarzystwa Naukowego KUL.
- Kołbuk, Witold. 1992b. *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*. Lublin: KUL.
- Kołbuk, Witold. 1998. *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Koźłataj, Hugo, 1953. „Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce.” W *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, oprac. Jan Hulewicz, 201-236. Wrocław.
- Koziej, J. 2010. „Parafia.” W *Encyklopedia katolicka*. T. 14, red. Edward Gigilewicz, 1324-1326. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kukło, Cezary. 2009. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Lewandowski, J. 2007. „Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio F Historia* 62: 77-84.
- Librowski, Stanisław. 1964. „Wizytacje diecezji wrocławskiej (cz. 1): Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej (t. 1), Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze (z. 1), Wstęp ogólny.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 8: 5-186.
- Likowski, Edward. 1906. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*. T. 1. Warszawa: G. Gebethner.
- Likowski, Edward. 1907. *Unia brzeska*. Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha.
- Litak, Stanisław. 1962. „Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne.” *Zeszyty Naukowe KUL* 5 (3): 41-58.

- Łużny, Ryszard, i Franciszek Ziejka, Andrzej Kępiński, red. 1994. *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*. Wrocław: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Markunas, Antoni, i Tamara Uczitiel. 2001. *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Mironowicz, Antoni. 1993. „Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku.” W *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. Lucjan Adamczuk, Antoni Mironowicz, 48-58. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Nabywaniec, Stanisław. 1998. *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*. Rzeszów: Poligrafia Wyższego Seminarium Duchownego w Rzeszowie.
- Narbutt, Olgierd. 1979. *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*. Warszawa: ATK.
- Nowodworski, Michał. 1892. „Parafia.” W *Encyklopedia kościelna*, red. Michał Nowodworski, 200. Warszawa.
- Pańczuk, B. 2004. „Księgi liturgiczne.” W *Encyklopedia katolicka*. T. 10, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, 110. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Półciwiatek, Józef. 1974. *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*. Rzeszów.
- Snela, B. 2002. „Kolory liturgiczne.” W *Encyklopedia katolicka*. T. 9, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwóźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, 385-386. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Seniuk, Bronisław Miron. 2000. „Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów

- wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej.” W *Polska Ukraina 1000 lat sąsiedztwa: Miejsce i rola kościoła greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*. T. 5, red. Stanisław Stępień, 209-346. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.
- Soszyński, Roman. 1996. *400-lecie unii brzeskiej 1596-1996*. Warszawa: Michalineum.
- Sygowski, Paweł. 2000. „Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryły z lat 1759-1762.” W *Polska Ukraina 1000 lat sąsiedztwa: Miejsce i rola kościoła greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*. T. 5, red. Stanisław Stępień, 233-285. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.
- Sygowski, Paweł. 2007. „Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego.” *Studia archiwalne* 2: 199-232.
- Szymański, Józef. 2005. *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Turnau, Irena. 1999. *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper.
- Wiśniowski, Eugeniusz. 1965. *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*. Warszawa: PWN.
- Wiśniowski, Eugeniusz. 1966. „Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji.” W *Kościół w Polsce*. T. I, red. Jerzy Kłoczowski, 237-238. Kraków.
- Wiśniowski, Eugeniusz. 1969. „Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce.” *Studia Theologica Varsaviensia* 7 (2): 187-237.
- Woźniak, Michał, red. 1996. *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy Toruń, 28 XI 1996 – 5 I 1997 r.* Toruń: Muzeum Okręgowe.

- Wójcik, Edwin. 1989. „Fundacja.” W *Encyklopedia katolicka*. T. 5, red. L. Bińkowski, 760-761. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wyczawski, Hieronim Eugeniusz. 1956. *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa: Drukarnia Związkowa.
- Zajda, Aleksander. 1979. *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)* (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 497. Prace Językoznawcze 60). Warszawa/Kraków.